

Розділ I

Воєвода-блюзнір

Що знаєш ти? Адже ти сам — ніщо!
Ти вітер, дим, і весь твій крам — ніщо!
З обох боків у тебе небуття,
Ти весь в ньому, ти й тут і там — ніщо!

Омар Хаям

Несамовита та жорстока спека накинута на Україну влітку 1660 року. Випалила соковитий оксамит трави, змусила змарніти смарагдову листву, зжерла хліба на нивах, висмоктала половину води з річок та струмочків і невблаганно сотала сили з усього живого. Одурманені люди й тварини мляво вешталися під пекучим сонцем, чекаючи осені з її лагідною прохолодою. Такої посухи не пам'ятали давно, і українці турбувалися за майбутній урожай: схоже, нічого буде збирати з поля.

Спекотного липневого дня Юрій Хмельницький, юний гетьман Війська Запорозького обіруч Дніпра, квапливо їхав на раду в урочище Кодачок під містечком Васильків за наказом київського воєводи Бориса Шереметева. І як обпалена навколо природа, так само обпалена була у хлопця душа.

Із сумом згадував Юрій ті щасливі дні, коли був живий батько, а сам він не мав турбот і тягаря відповідальності. Минулої осені його життя безповоротно змінилося. Однак

торік Юрко почувався впевненіше: поверне батьківську булаву — і його шануватимуть як гетьмана. О, свята простота! Юрій самому собі боявся зізнатися, що гетьман з нього нікудишній! Після принизливої ради в Переяславі¹ та ще більш принизливої угоди він відправив до царя Олексія посольство, вимагаючи її скасування та узгодження пунктів, складених козаками у Жердевій Долині². Але отримав гордовиту та зневажливу відмову. Навіть намагання Юрка заступитися за своїх зятів цар безжально відкинув — Іван Нечай поїхав у далекий невідомий Сибір, а Данило Виговський повернувся в труні. Особливо боляче Юркові було за Данила: коли його послали в Москві благали про помилування і цар начебто пообіцяв зглянутися, Данило вже був мертвий після звірячих тортур. Навряд чи Олексій не знав про це! Але вінченосний позер не відмовив собі в задоволенні погратися у побожного людинолюбця. У своїй кривавій величі Олексій не розумів, що такою брехливістю породжує в серцях українців не преклоніння, а ненависть і бажання помсти.

Саме тому Юрій не поїхав до Олексія на авдієнцію та не видав йому Олену Виговську — бідолоха досі жила бранкою в Суботові. Сам Іван Виговський осів у Польщі: мав ефемерний титул київського воєводи та реальний — польського сенатора. До того ж король призначив його старостою Барським. Але Юрко розумів, що навіть на королівській службі Виговський небезпечний і для нього, і для царя,

---

¹ Переяславська рада в жовтні 1659 р., де воєводою Трубецьким юному Хмельниченку фактично силою було нав'язано угоду, умови якої знищили незалежність Війська Запорозького (самоназва України у XVII ст.). — *Тут і далі прим. авт.*

² Наприкінці вересня 1659 р. на раді у Жердевій Долині козацтво Правобережної України сформулювало пункти, які чітко окреслювали політичні та економічні права України як окремої держави та визначали умови її замирення з Московією на правах рівноправного союзника.

і навіть для короля — занадто він розумний, верткий та вправний. Одне слово, гідний наступник Богдана Хмельницького, здатний будь-якого дня повернути собі булаву.

Юрій зітхнув. Зупинив коня, дістав флягу та напився теплої від спеки води. Озирнувся — з ним їхали найближчі родичі: двоюрідні брати Павло Яненко-Хмельницький, Федір та Прокіп Бережецькі. За ними — Петро Дорошенко, який обіймав уряд чигиринського полковника. Не було лише дядька з боку матері Якіма Сомка, який торік так вправно плекав у ньому честолюбство, а тепер покірливо поступився місцем іншим. Сомко зажив своїм умом — вельми зблизився з ніжинським протопопом Філімоновичем, з яким в березні побував у Москві та навіть був допущений пред світлі *баньки* самого царя! Утім, за дядьком Юрій особливо не шкодував, бо досвідчених помічників у нього вистачало.

Наприклад, той же Яненко. Після бурхливих подій осені 1659 року Павло ні у що не втручався, не прагнув посісти якийсь тепленький уряд, а спокійно жив у Чигирині, бавив маленького сина та радів своїм уже дорослим дітям. Утім, завжди, коли Юрій просив, брат давав йому поради та підтримував як міг. І його присутність додавала впевненості. Юрко підсвідомо відчував: брат ніколи не заподіє зла та не зрадить. Тому хлопець з вдячністю поглянув на Павла.

Але цієї миті вигляд у Яненка був жалюгідний і злий. Йому було нестерпно жарко, піт з-під дорогої шапки заливав обличчя, і хотілося лягти десь у затінку або залізити в якийсь струмочок, а не пертися на цю кляту раду за наказом ненависного москаля. Павло, відчувши погляд, скинув карі очі й роздратовано поглянув на Юрка: мовляв, що?

Юрко відвернувся та знову поринув у задуму. В січні до нього приїжджав шляхтич Сілецький, посланець від

Беневського, і вмовляв дотриматися укладеної Виговським Гадяцької угоди. Але тоді Юрко не знав, що йому робити. Як і його радники. Після зради поляків і підлості москвинів довіри до обох не було жодної. Тому вирішено було почекати та подивитися, як справи далі підуть, і Сілецького відправили ні з чим.

Але ця відмова означала початок війни з Річчю Посполитою. Тим паче у квітні, в Оливі, Польща та Швеція після п'яти з половиною років війни нарешті уклали мир¹. І вже у червні поляки розпочали війну в Литві та вцент розбили війська московських воєвод Хованського та Щерби, відкинувши їх аж до Смоленська. Через це Шереметев скликав раду, бо Московія поквапилася оголосити Речі Посполитій війну, збираючись воювати з нею руками українців.

Юрась не повною мірою усвідомлював це, зате це усвідомлювали його полковники та невимовно злилися: чому вони мусять ризикувати життям заради гонору Олексія, коли він так принизив їх у Переяславі? Навіщо взагалі тепер потрібна ота Московія як союзник чи сюзерен, коли вони отримують від неї лише брехню, обман, пониження та розорення? До того ж кримський хан Мехмед IV Герай, який ще торік був союзником Виговського, нині перетворився на ворога — його військо стояло у Буджаку² й звідти нападало на землі Придніпров'я. Слава Богу, що татарські загони вправно б'є Сірко з січовиками, звільняючи бранців! То чому ж українці мусять іти воювати за царя, коли Батьківщині загрожують татари?

У Кодачок Юрій прибув надвечір. Шереметев уже був там. Звичайно, від Києва до рочища було двадцять миль,

¹ Йдеться про закінчення Північної війни між Річчю Посполитою та Шведською імперією, яка тривала з 1655 по 1660 рік.

² Історична область на півдні Бессарабії, південна частина межиріччя Дунаю та Дністра, на сході омивається Чорним морем.

а від Чигирина — сто тридцять! Та й взагалі, де це чувано — володар України мусить їхати до царського холопа, як смиренно іменували себе московські бояри!

Шереметев Юрка не зустрів. Навіть не побажав побачитися ввечері, як велить ввічливість. Зате його відвідав Костянтин Щербан, колишній господар Волощини. Щербан прибув в Україну з конкретною метою — з допомогою українського гетьмана та московського царя повернути собі трон. Тому поводився з Юрієм як рівний з рівним, що трохи скрасило досаду останнього.

А Яненко відвідав Лесь, який приїхав із ніжинським полковником Василем Золотаренком.

— Синку! Добре, що прийшов! — щиро зрадів Павло. — Ну, розповідай, як ти? Живий-здоровий? А то як був у нас в квітні, так досі від тебе звісток немає! Ганнуся ж сумує!

Лесь злегка посміхнувся, бо відтоді як Демко з Ганнусею одружилися, він став завжди бажаним гостем у домі Яненка. Взагалі-то Павлові не дуже подобався шлюб пасерба — він волів би мати більш родовиту невістку. Проте, зичачи Демкові щастя, суперечити не став, а прийняв Ганнусю з усією теплотою, яка тільки можлива з боку свекра до невістки.

Сам Лесько дуже змінився: колись з першого погляду було зрозуміло, що перед тобою гожий, але пустоголовий жевжик; а нині хлопець перетворився в солідного молодого чоловіка, на вигляд сумирного. Але ця сумирність була оманливою — у кожному русі, жесті, погляді двадцятип'ятирічного Леся проглядали сила та гордовитість, які межували з жорсткістю загартованого в запеклих боях воїна. А ще в його світло-карих очах світилася гірка журба. Однак ці переміни не владні були змінити головного: як і раніше, Лесь володів особливою чарівливістю, яка нездоланно вабила до нього жінок.

— Як там моя Ганнуся? — поцікавився хлопець.

— Прекрасно! Живе з Демком душа в душу! Завдяки їй мій шибайголова зробився статечним і відповідальним, що й душа співає! — хвалився Павло. — Прикро тільки, що вони свою хату придбали й збираються жити окремо. Марічка дуже через це переживає, бо їй хочеться, щоб вони жили в нас.

— То Демкові вдалося повернути своє майно? — запитав Лесь, пригадавши, як зять ділився з ним планами щодо полтавського млина.

— Угу. Цей пройдисвіт не тільки млин собі повернув, а ще й стягнув з Кирика Пушкаря збитки за спалену садибу! А сам ти як? Щось невеселий!

— Та з чого мені радіти? Живу тихо та скромно. Самотньо. Щоправда, тепер я хорунжий¹ Ніжинського полку, — без усілякої радості похвалився Лесь.

На це Яненко здивовано скинув брови, бо добре пам'ятав, як сильно хлопець гнівався на Золотаренка за те, що той ледь не стратив Демка. Та й був настільки незадоволений замиренням з Московією, що навіть хотів піти в посполиті.

З тогорічної зради Тимоша Цицори Васюта виграв найбільше, бо провина за зраду повністю лягла на Цицюру. Даремно Тиміш виправдовувався перед земляками та просив ласки в царя — жодне його прохання про надання привілеїв на володіння маєтностями, які належали опальному Нечаєві, не було задоволено. А от Васюті з першої ж чолобитної подарували Гомель із прилеглими землями! Звичайно, це не дуже подобалося старшині — як це так цар роздає маєтності, минаючи законного гетьмана!

---

¹ Полковий хорунжий — у 2-й половині XVII — XVIII ст. представник полкової козацької старшини, відповідальний за збереження полкового прапора, або корогви.

— Не дивуйся, пане, — мовив Лесь. — А що мені було робити? Я вже двічі пошкодував, що торік гордовито фиркнув та пішов від Гуляницького. Я нічого не вмію, окрім як воювати, тож треба було кудись себе подіти та якось жити далі. Васюта особисто запропонував мені цей уряд, але я відмовився. Тоді прийшли всі зацні старшини, мого покійного дядька приятелі, умовляли — мовляв, хто як не племінник Кулябки гідний цього уряду? Так, я молодий, але впораюся. Та й платять п'ятдесят польських злотих, що теж не зайве за такого непевного життя, як нині. Поміркувавши, я погодився.

— І правильно, синку, зробив! — з розумінням мовив Павло. — Що поробиш, коли цей *скурвий син* Васюта на уряді полковника сидить! Не дозволяти ж йому нас, порядних козаків-лицарів, ногами топтати! Та й не вічно він буде полковником, а тобі треба думати про майбутнє — почнеш з хорунжого, а потім ще якийсь уряд отримаєш. А як оженишся, то... — й осікся, помітивши, як болісно сіпнулося обличчя Леся.

— А як інші твої діти? — запитав хлопець, сподіваючись почути дещо особливе для себе.

— Та чудово! Живі, здорові, — ухильно мовив Яненко, здогадуючись, на кого натякає Лесь, та прагнучи уникнути неприємної розмови. Хлопець уже рота розкрив, збираючись питати, але, на Павлове щастя, до них підійшов Прокіп Бережецький. Привітався, уважно поглянув на Леся та мовив:

— А я тебе пам'ятаю! Ми торік на елекції¹ Юрася познайомилися! Ти — приятель Іванка.

— Угу, — притакнув Павло. — А ще шурина мого Демка!

---

¹ Вибори (*заст.*).

— Прикро, що сам Демко не приїхав, — зітхнув Лесь.

— Він сам не схотів їхати. І взагалі воліє бути простим козаком, коли...

— А зять твій теж приїхав? — перервав Павла Лесь. Та уточнив: — Висоцький.

— Тут він! З Одинцем приїхав, — несподівано втрутився Прокіп. Та з досадою додав: — Ти, Павле, вибач, але цей твій зять — рідкісне одоробло! Я за все своє життя не бачив таких неприємних осіб! Воно й не дивно, що його Марічка зненавиділа. Ти, Лесю, мабуть, знаєш цю історію... Ти чого? — здивувався він, бо брат тицьнув його в бік.

— Нічого моїх зятів гудити. Таких уже мені Бог дав, й інших взяти ніде! — сварливо мовив Павло, насторожено стежачи за Лесем.

Але хлопець й оком не зморгнув. Натомість ще трохи потеревенив про різні дрібнички, після чого квапливо розпрощався та пішов.

— Чого це він? — запитав украй зацікавлений Прокіп. — Його аж пересмикнуло від згадки про Висоцького.

— Прокопе, ти якщо до пуття нічого не знаєш, то краще *пащу свою не розтуляй!* — роздратовано відказав Павло.

— А що я не так сказав? — щиро здивувався Прокіп.

— Розумієш, коли Олеся та Левусь утекли з Полтави від покійного Пушкаря, то найняли челядниками до Висоцького. І за Олесею Лесько упадав. Але так сталося, що Висоцький чи то відбив її у нього, чи то тільки Бог знає, що там у цих трьох сталося. І тепер бідолашний хлопець страждає, бо досі її кохає. Але що поробиш? Не можу ж я нехтувати Висоцьким, хоч через нього торік міцно з Марічкою посварився. На щастя, ми помирилися, але вона нічого чути не хоче про Олесю, поки та свого чоловіка не покине. Загалом: бридка ця історія. Тож у майбутньому

прошу тебе при Лесеві про це більше не згадувати. Тепер він шуряк мого Демка, не хочу завдавати йому болю.

Прокіп уважно вислухав і пообіцяв мовчати. Але думки обсіли його голову. Олеся вже майже рік не відвідувала матір, а Прокопові страх як хотілося її побачити — він як і раніше кохав її, мріяв про неї та сподівався хоч на коротку зустріч. Хлопець розпитував Марію, але та сухо повідомила, що не бажає згадувати доньку. Прокіп попитав Олену, але й ця не схотіла нічого пояснювати. Тоді він за гроші виудив істину в Оленчиної челядниці та зненавидів бідолашного Михайла. Поїхати до Олесі в гості Прокіп не міг, бо вони аж занадто далекі родичі, і такий візит був би недоречним. Єдине, що лишалося закоханому Прокопові, це чекати, доки Олеся звільниться. Наприклад, овдовіє. А тепер виявилось, що в нього є суперник! Та ще й такий, який колись був Олесі любий. «Бог його знає, що в неї на серці! Колись вона була зі мною вельми ласкавою, — думав Прокіп, згадуючи минуле літо і те, як пустотливо Олеся підпускала йому бісики очима, як дражнила та звабливо усміхалася. — Може, я посів у її серці значне місце. Що ж! Життя покаже!»

На світанку 7 липня¹ все козацтво явилось на раду. Але це була сама лише назва — рада, бо на ній верховодив Шереметєв. Ішлося навіть не про те, чи починати воювати з Польщею, чи ні, а про те, де вести цю війну — на землях Польщі чи України. Шереметєв знав, що поляки теж готуються до війни. І знав, що ведуть перемовини з кримським ханом про допомогу. Тож поки вороги не дійшли згоди, треба негайно йти війною на Польщу, прямісінько на Львів, а потім на Краків, а не чекати ворога в Україні — навіщо розоряти землю, з якої цар отримує прибутки?

---

¹ Тут і далі дати вказано за старим стилем.